

KRZYSZTOF ORZESZYNA

ŚWIECKOŚĆ SZKOŁY A NAUCZANIE RELIGII WE FRANCJI

WPROWADZENIE

Laicyzacja państwa we Francji rozpoczęła się od szkoły¹. Z powodu szczególnego miejsca, jakie zajmuje edukacja szkolna w wychowaniu dziecka od chwili jego pierwszego przebudzenia do życia społecznego, szkoła podstawowa publiczna stanowiła przez długi czas, a i dzisiaj jeszcze stanowi, przynajmniej w płaszczyźnie symbolicznej, jeden z podstawowych obszarów stosowania francuskiej koncepcji świeckości państwa. Po zmianach rewolucyjnych z 1789 r. w imię tej idei prowadzona była walka między Kościołem rzymskokatolickim, zatroskanym o to, aby zachować swój wpływ na wychowanie religijne i moralne młodzieży, a walczącymi w obronie świeckości, przesiąkniętymi ideami filozofii pozytywistycznej, silnie zabarwionej antyklearykalizmem. Stąd też nie dziwi fakt, iż nowe dyspozycje dotyczące szkół zostały wprowadzone pod rządami żarliwego republikanina Jules'a Ferry'ego. Ten ateista i pozytywista z przekonania, członek francuskiej loży masońskiej Wielki Wschód, od 1875 r. jako minister nauczania publicznego stał się twórcą reformy, która mimo żywych protestów, podnoszonych przede wszystkim przez partie katolickie, doprowadziła do pokojowego wprowadzenia świecko-

Dr KRZYSZTOF ORZESZYNA – adiunkt Katedry Kościelnego Prawa Publicznego i Konstytucyjnego na Sekcji Prawa Kanonicznego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL; adres do korespondencji: 20-950 Lublin, Al. Raławickie 14.

¹ C. H a g u e n a u - M o i z a r d, *États et religions en Europe*, Grenoble 2000, s. 112.

ci szkoły i przetrwała przez ponad wiek wszystkie konflikty i pęknięcia w społeczeństwie francuskim². Na więcej niż dwadzieścia lat przed ustawą z 1905 r. o rozdziale Kościołów od państwa zrealizował on ideę rozdziału Kościołów i szkoły publicznej, bez prowokowania wielkiego kryzysu wewnętrznego w narodzie francuskim. Dokonał tego przez przyjęcie systemu równowagi, opierającym się z jednej strony na doktrynie dokładnej neutralności szkoły podstawowej publicznej, „darmowej, obowiązkowej i świeckiej”, z drugiej – na połączonym z gwarancją ze strony państwa czasu przeznaczanego na nauczanie religii.

I. WALKA O ŚWIECKOŚĆ SZKOŁY PUBLICZNEJ

Od rewolucji francuskiej do początku III Republiki sprawy szkolne we Francji były mocno zdominowane przez relacje Kościoła katolickiego i państwa, bardziej lub mniej harmonijne, a nawet konfliktowe, według stopnia życzliwości czy wrogości manifestowanej przez kolejnych obrońców władzy politycznej, jeśli chodzi o „religię większości Francuzów”. Ostateczne zwycięstwo Republiki nie mogło się obyć bez poważnej szkody dla Kościoła katolickiego, zdyskredytowanego z powodu jego związków z monarchią i kompromisu z II Cesarstwem.

1. ŚWIECKOŚĆ SZKOŁY PUBLICZNEJ PO REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

W szkole, jak i w innych płaszczyznach życia społeczności świeckiej, rewolucja z 1789 r. złamała stary związek istniejący między władzą doczesną i Kościołem katolickim. Chociaż w tym czasie niepokoju żadne postanowienie prawne nie mogło być wprowadzone na sposób trwały, to jednak większość podejmowanych wówczas wysiłków w zakresie reorganizacji nauczania szkolnego zmierzała do oddzielenia nauczania duchowego, dotyczącego

² P. M o n n o t, *L'aménagement du temps scolaire au profit de l'enseignement religieux dans l'école primaire publique*, [w:] *Les statuts de l'enseignement religieux*, dir. F. Messner, J. M. Woehrling, Paris 1996, s. 39.

dogmatu katolickiego, od nauczania ogólnego. Proponowano więc nową moralność, opartą na przekonaniach naturalnych i rozumowych, oddzielonych od jakiegokolwiek wyraźnego odniesienia do religii³.

Po piętnastu latach zmian, w okresie rządów Napoleona Bonaparte, religia, w której widział on element konieczny ciała społecznego i „duszę całej edukacji”, otrzymała w systemie konkordatowym miejsce uprzywilejowane w programach szkoły podstawowej. W okresie Restauracji Kościół katolicki korzystał z życzliwości władzy królewskiej, aby rozwinąć swój wpływ dzięki decyzjom wspólnot departamentalnych, które prowadziły często do przekazania nauczania podstawowego chłopców pod opiekę duchownych. Ustawa z 28 czerwca 1833 r. protestanta Guizot zakładała wolność nauczania podstawowego, faworyzując jednocześnie rozwój szkół publicznych przez podnoszenie poziomu kształcenia nauczycieli i zwiększenie liczby szkół publicznych nauczania podstawowego chłopców. Jednakże mimo publicznego charakteru szkoły nie były zamknięte na wpływ religijny oraz możliwość prowadzenia ich przez zakony, a treść nauczania stanowiło w dużej części nauczanie religii. W ten sposób ujmował to w art. 1 ustawy Guizot: „nauczanie podstawowe zawiera koniecznie naukę moralności i religii”, jednakże art. 2 tej ustawy zezwalał, aby ojciec rodziny zwolnił swoje dziecko z nauczania religii, jeśli tego sobie życzy. Nauka religii została więc całkowicie zintegrowana z programem szkolnym, w którym zajmowała zaszczytne miejsce w ramach codziennych zajęć szkolnych. Nauczyciele świeccy, którzy mieli obowiązek nauczania religii, zostali poddani w części pod kontrolę proboszcza, zawsze uczestniczącego w miejscowych gremiach nadzorczych.

Ustawa Falloux z 15 marca 1850 r., przyjęta w czasie Drugiej Konstytucji Republikańskiej we Francji, kiedy większość parlamentarną stanowili konserwatyści wybrani w 1849 r., stanowiła „konkordat szkolny” między Kościołem katolickim i państwem francuskim, kończąc tym samym zmiany rozpoczęte przez ustawę Guizot. Ustawodawca przywrócił wolność nauczania w gimnazjach i szkołach średnich, dążąc do uwolnienia struktur instytucji szkolnych w zakresie podstawowym państwowym od wpływów religii, szczególnie jeśli chodzi o szkoły dla dziewcząt⁴. Rozwój szkoły państwowej nie przeszkadzał ustawie wzmocnić jeszcze bardziej jej podporządkowania proboszczowi, który przypisywał sobie wyłączne prawo nadzoru nad treścią nauczania i zmiany

³ D. le T o u r n e a u, *L'Église et l'État en France*, Paris 2000, s. 96.

⁴ R. M e t z, *Églises et État en France. Situation juridique actuelle*, Paris 1977, s. 112-113.

nauczyciela świeckiego, gdyby ten okazał się zbyt opieszły w sprawach nauczania religii. Ponadto ustawa Falloux nie przywoływała już wyraźnie prawa ojca rodziny do zwolnienia swego dziecka z lekcji religii, przyznanego mu wcześniej przez ustawę Guizot. Milczenie ustawy stwarza wątpliwość, czy to prawo jeszcze istnieje.

2. ŚWIECKOŚĆ SZKOŁY PUBLICZNEJ W PIERWSZYM OKRESIE III REPUBLIKI

Z nadejściem III Republiki nowa generacja republikańskich pozytywistów i antyklerykałów domagała się zerwania z wpływami kościelnymi, powodując falę laicyzacji w instytucjach społeczeństwa francuskiego. Jednym z najbardziej żywotnych zwolenników świeckości republiki, z którego nazwiskiem wiązana jest zasadnicza reforma szkolna okresu współczesnego, był Jules Ferry. Po wprowadzeniu przez dziesiątki lat wcześniejszych wolności w zakresie nauczania wyższego i średniego jedynie jeszcze nauczanie podstawowe pozostało terenem walki. Trzy zasady podstawowe, „trójca szkolna Jules’a Ferry’ego”⁵ – darmowość, obowiązek i świeckość – jako podstawowy cel stawiają integrację w nowy system narodowy Francji. Miało się to dokonać dzięki nauczycielom doświadczonym w tej kwestii, którzy zajmowali się kształceniem obywateli oddanych Republice i respektujących jej świeckie instytucje. W tej perspektywie dla Jules’a Ferry’ego, jak i jego głównych towarzyszy walki – Léona Gambetty, Paula Berta czy René Gobleta – rozdział Kościoła i szkoły stanowił podstawowe zadanie, ponieważ Kościół katolicki jawił się w ich oczach ostatnim bastionem sił reakcyjnych i monarchicznych. Szkoła podstawowa, jako miejsce nauki życia społecznego i klucz do przyszłego społeczeństwa, stanowiła element nacisku kontrsystemu przeciwstawiającego się wpływowi Kościoła katolickiego na sumienia młodych Francuzów. Dla Ferry’ego to, co powinno zastąpić religię, to moralność republikańska, moralność „humanistyczna” bez odniesienia do Boga, ale troszcząca się o tolerancję, pozwalająca wszystkim francuskim dzieciom ze wszystkich klas społecznych i wszystkich religii poznać się i zaakceptować. Słowo klucz to neutralność, ale neutralność walcząca, prowadząca, nawet za cenę cierpienia, walkę przeciwko klerykalizmowi wszystkich stopni. W tradycji Augusta Comte’a moralność „neutralna” czy „świecka”, nauczana w szkołach publicznych,

⁵ P. C h e v a l l i e r, *La séparation de l’Eglise et de l’école*, Paris 1981, s. 283.

nie potrzebuje jakiegokolwiek usprawiedliwiania swych podstaw filozoficznych czy metafizycznych, przeciwnie, jej założenia mają swoją podstawę w zgodzie praktycznej całego narodu francuskiego na pewne wartości. Jest to „moralność całego świata”, moralność naturalna, budowana jedynie siłą rozumu i pozytywnego doświadczenia, akceptująca ostatecznie wszystkich ludzi dobrej woli, wierzących i ateistów, klerykałów i wolnomyślicieli. Celem państwa, jeśli chodzi o szkołę – to, co Jean Baubérot nazywa „pierwszym progimem zeświecczenia”⁶ – jest oddzielenie całkowite instytucji cywilnych od dziedziny religijnej, przyznające jednocześnie gwarancje wolności kultu. Państwo chciało pozostać bezstronnym sędzią między różnymi Kościołami i religiami. W kilka lat później Jules Ferry wprowadził w życie swój ambitny plan: najpierw oddzielając kształcenie kobiet od wpływów Kościoła katolickiego, zobowiązując departamenty do utrzymywania normalnej szkoły dla nauczycielek (ustawa z 9 sierpnia 1879 r.), potem przegłosowano ustawę Camille-Sée z 21 grudnia 1880 r., dotyczącą szkolnictwa średniego dla dziewcząt. W rok później, dzięki wsparciu ze strony części katolików, przyjęto bez większych trudności ustawę z 16 czerwca 1881 r. o darmowości szkolnictwa podstawowego⁷, adaptując w ten sposób pierwszą z trzech zasad republikańskiej szkoły podstawowej. Dzieło podjęte w ustawie z 28 marca 1882 r.⁸ zakończyło wprowadzanie we Francji szkoły podstawowej publicznej, darmowej, obowiązkowej i świeckiej pod znakiem „neutralności” walczącej, w istocie dokonujące radykalnego rozdziału sfery szkoły i religii.

2.1. Zasady neutralności szkoły publicznej

2.1.1. Neutralność treści nauczania

Ustawa z 28 marca 1882 r. w art. 1 zastąpiła nauczanie „moralności religijnej” z ustawy Falloux, zawarte w programach szkoły podstawowej publicznej, nauczaniem „wiedzy obywatelskiej i moralności”. Intencją ustawodawcy było wprowadzenie zasady neutralności wyznaniowej szkoły publicznej. Treść tego nauczania została zeświecczona. Stosownie do życzenia Ferry’ego katechizm został zastąpiony przez moralność republikańską, humanistyczną, naturalną, związaną z rozumem i pozytywnym doświadczeniem, bez odwoływania

⁶ J. B a u b é r o t, *La laïcité, quel héritage?* Paris 1990, s. 23.

⁷ Loi du 16 juin 1881, Bulletin des lois, 12e S, B 625, n° 10675.

⁸ Loi du 28 mars 1882, Bulletin des lois, 12e S, B 690, n° 11696.

się hipotetycznego do fundamentów duchowych czy filozoficznych. Sama szkoła stała się wskutek tego przestrzenią świecką, której racją istnienia jest przejście do poznania rozumowego i naukowego, neutralnego, jeśli chodzi o dogmaty religijne „nie do udowodnienia”⁹. Wprowadzenie w życie tej „neutralności” w wychowaniu moralnym i obywatelskim wywołało prawie natychmiast gwałtowną kłótnię o podręczniki szkolne, potępione przez Kongregację ds. Indeksów z powodu ich filozofii nie do przyjęcia przez Kościół katolicki. Pewne uspokojenie nastąpiło po kilku miesiącach dzięki wysiłkom podjętym zarówno z jednej, jak i z drugiej strony, aby uniknąć rozjątżenia konfliktu. Z inicjatywy Rady Wyższej Nauczania Publicznego do programów nauczania moralności zostały wprowadzone pewne zasady zgodne z odczuciami większości populacji francuskiej¹⁰, zaś Jules Ferry w słynnym liście do nauczycieli z 17 listopada 1883 r. polecił im, aby z największą delikatnością odnosili się do odczuć religijnych, biorąc w obronę przeciwko każdemu naruszeniu „tej rzeczy delikatnej i świętej, jaką jest sumienie dziecka”¹¹.

2.1.2. Neutralność pomieszczeń szkolnych

Ustawa z 28 marca 1882 r. w art. 2 postanawiała, że „Szkoły podstawowe publiczne zawieszają zajęcia jeden dzień w tygodniu, poza niedzielą, aby umożliwić rodzicom posłanie ich dzieci, jeśli tylko tego sobie życzą, na lekcje religii poza budynkami szkolnymi. Nauczanie religii w szkołach podstawowych jest fakultatywne”. Dla uczniów szkoły publicznej musi ono być udzielane „na zewnątrz budynków szkolnych”, podczas gdy szkoły prywatne zachowują możliwość zapewnienia tego nauczania wewnątrz budynków szkolnych¹².

Należy podkreślić, że usunięcie nauczania religijnego nie tylko z programów, ale także z budynków szkolnych nie było przewidywane w początkowych założeniach legislatora republikańskiego. W pierwszym projekcie, pod wpływem argumentacji ze strony części liberałów protestanckich, Jules Ferry nie uważał za konieczne całkowite zakazanie duchownym korzystania z po-

⁹ P. O g n i e r, *La laïcité des fondateurs de l'école républicaine et sa dimension morale*, „Etudes”, mai 1993, s. 601 i n.

¹⁰ P. C o l i n, *L'enseignement républicain de la morale à la fin du XXe siècle*, „Revue d'éthique et de théologie morale”. Le Supplément, avril 1988, n° 164, s. 83-115.

¹¹ J. M. G a i l l a r d, *Jules Ferry*, Paris 1986, s. 459-466.

¹² A. F. v o n C a m p e n h a u s e n, *L'Église et l'État en France*, Paris 1964, s. 150-151.

mieszkań szkolnych, pod warunkiem, że lekcje religii będą odbywały się poza godzinami lekcyjnymi i w sytuacji gdy najbliższy budynek religijny będzie oddalony więcej niż jeden czy dwa kilometry od szkoły. Ostatecznie dyskusje nad tekstem ustawy w Izbie spowodowały, że formuła „liberalna”, tolerowana przez Jules’a Ferry’ego zachwiała się z powodu opozycji z jednej strony skrajnej radykalnej lewicy i Unii Republikańskiej Paul Bert, występującymi z hasłami silnie antyklerykalnymi, z drugiej zaś strony integrystów katolickich, odrzucających każde rozwiązanie, umożliwiające wprowadzenie projektu rządowego w najbardziej łagodny i możliwy do zaakceptowania sposób. Jules Ferry ugiął się przed tą skrajną koalicją, ale później żałował tego „błędu politycznego”, noszącego znamię obraźliwego zakazu dotyczącego budynków szkolnych¹³.

Artykuł 30 ustawy z 9 grudnia 1905 r.¹⁴, ustanawiającej rozdział Kościołów od państwa, precyzował, że „stosownie do dyspozycji art. 2 ustawy z 28 marca 1882 r. nauczanie religii może być udzielane dzieciom w wieku 6-14 lat, które zostały zapisane do szkół publicznych, tylko poza planem zajęć lekcyjnych”. Ta dyspozycja nie wносиła nic nowego, ponieważ nauczanie religii mogło być udzielane jedynie poza budynkami szkolnymi, a prawdziwym powodem jej wprowadzenia było przypomnienie porządku prawnego pewnej grupie nie stosujących się do tych wymagań proboszczów, którzy postanowili, że będą ustalać lekcje religii w czasie normalnych zajęć szkolnych, zmuszając tym samym rodziców do delikatnego wyboru między szkołą publiczną obowiązkową i nauką religii.

Natomiast inną normę zawiera art. 1 ustawy z 31 grudnia 1959 r.¹⁵, nazywanej ustawą Debré, stosownie do którego „państwo podejmie wszystkie potrzebne dyspozycje, aby zapewnić uczniom nauczania publicznego wolność religii i nauczania religii”, co może być rozumiane jako uroczyste oświadczenie, że wolność nauczania religii wprowadzona przez ustawę z 1882 r. jest „wolnością publiczną konstytucyjnie gwarantowaną”. Jest zatem oczywiste, że państwo wyraźnie zobowiązuje się przez legislatora, że podejmie „wszystkie dyspozycje potrzebne”, aby „zapewnić wolność nauki religii” uczniom szkół publicznych, nie może zatem poprzestać jedynie na tolerowaniu korzystania z tej wolności na sposób bierny, ale ma obowiązek jej pozytywnie-

¹³ J. M. M a y e u r, *Laïcité et idée laïque au début de la Troisième République. Les républicains et l’Église*, „Revue d’éthique et de théologie morale”. Le Supplément, avril 1988, n° 164, s. 23-44.

¹⁴ Loi du 9 décembre 1905, Journal Officiel, 11 décembre 1905.

¹⁵ Loi n° 59-1557 du 31 décembre 1959, Journal Officiel, 3 janvier 1960, s. 66.

go wspierania, aby wprowadzić ją w życie przez właściwą dyspozycję prawną i sposób działania.

2.1.3. Neutralność personelu nauczającego

Goblet zakończył dzieło Ferry'ego wprowadzając ustawę z 30 października 1886 r.¹⁶, w której rozciągnięto zasadę neutralności na osoby nauczające, wykluczając zupełnie duchownych i zakonników z grona uczącego: „w szkołach publicznych każdego rodzaju nauczanie jest powierzane wyłącznie personelowi świeckiemu” (art. 17). Przypomnijmy, że wcześniej status szkół podstawowych publicznych nie zabraniał, aby gminna szkoła publiczna była umieszczona w budynkach należących do parafii i aby nauczanie to było zapewnione przez personel zakonny, należący do zakonu mającego pozwolenie na tego typu nauczanie. Od ustawy Gobleta wszyscy duchowni i zakonnicy musieli być zastąpieni przez nauczycieli świeckich w ciągu pięciu lat w szkołach publicznych dla chłopców, a w szkołach dla dziewcząt, politycznie mniej „drażliwych”, pracujące zakonnice mogły pozostać tylko do czasu swej śmierci lub wyjazdu. Ustawa z 19 stycznia 1889 r. w duchu centralizacji polecała, aby państwo przejęło zadanie bezpośredniego wypłacania wynagrodzenia dla personelu przedszkoli i szkół podstawowych, pozostawiając gminom zadanie ponoszenia wydatków na utrzymanie szkół i mieszkanie dla nauczycieli.

3. WPROWADZENIE DNIA ZAREZERWOWANEGO NA NAUKĘ RELIGII

W zamian za całkowitą laicyzację pomieszczeń szkolnych w art. 2 ustawy z 28 marca 1882 r. zobowiązano szkoły podstawowe publiczne do powstrzymania się od zajęć „jeden dzień w tygodniu, poza niedzielą, aby umożliwić rodzicom, jeśli sobie tego życzą, posłanie ich dzieci na nauczanie religii” zgodnie z ich wyborem¹⁷. Jest istotne, aby zrozumieć cały ciężar tej dyspozycji. Ten dzień bez szkoły nie był nigdy pomyślany jako czas wolny czy czas odpoczynku: miał on na celu umożliwić rodzicom, jeśli tego sobie życzą, posłanie dzieci na lekcje religii, stosownie do ich osobistych przekonań. Obowiązek przeznaczenia na to całego jednego dnia w tygodniu, poza nie-

¹⁶ Loi du 30 octobre 1886, Bulletin des lois, 12^e S, B 1946, n° 17182.

¹⁷ H a g u e n a u - M o i z a r d, dz. cyt., s. 113.

dziela, pokazuje jasno ojcom świeckości republikańskiej, że należy udzielić koncesji w tej sprawie, tak ważnej dla domagających się tego wierzących, jeszcze stanowiących większość populacji francuskiej, nawet jeśli nieobecnych w nowej klasie politycznej przy władzy¹⁸. W rzeczywistości ustawodawca gwarantował w sposób konkretny (dzień przerwy w tygodniu szkolnym) praktyczną możliwość dla rodziców, aby mogli zapewnić swoim dzieciom nauczanie religii, stosownie do swego wyboru. W ostateczności chodziło o to, aby pogodzić obowiązek szkolny z prawem do praktykowania religii, natomiast zasadę świeckości szkoły z zasadą dotyczącą wolności sumienia uczniów. Ustawa chroniła bardzo dokładnie wolność rodziców, aby mogli zapewnić swoim dzieciom nauczanie religijne, stosownie do swego wyboru. Konsekwentnie wolność ta należała do wolności publicznych, które państwo powinno gwarantować, poświęcając na ten cel odpowiedni czas. W praktyce ten dzień przerwy w zajęciach szkolnych przeznaczony na nauczanie religii był najpierw ustanowiony na czwartek¹⁹, potem zaś, na mocy rozporządzenia z 12 maja 1972 r., przeniesiony na środę²⁰.

II. POTRZEBA ZMIAN ZASAD WPROWADZONYCH PRZEZ OJCÓW NEUTRALNOŚCI REPUBLIKAŃSKIEJ

Bezwzględne zasady wprowadzone przez ustawodawcę w 1882 r. nie wydają się już dzisiaj możliwe w pełnym zakresie do zastosowania wobec nowych aspiracji społeczeństwa francuskiego, które pokazują wzrastające zobojętnienie Francuzów, jeśli chodzi o dogmaty i ideologie, dotyczące zarówno wierzeń religijnych, jak i samej świeckości. Bardziej pewne niż dawny antyklerykalizm, mocno stępiony od pierwszych dziesięcioleci III Republiki, jest nadejście „cywilizacji wolności”, w której odrzuca się wszystkich nauczycieli duchowych i świeckich, w społeczeństwie coraz bardziej indywidualistycznym, oświeconym, i aby już wszystko powiedzieć, bardziej zsekularyzowanym niż zlaicyzowanym. To wszystko może po trochu przyczyniać się do spychania nauki religii do sfery wolności prywatnych.

¹⁸ C h e v a l l i e r, dz. cyt., s. 283-341.

¹⁹ Art. 27 rozporządzenia z 18 sierpnia 1920 r.

²⁰ Rozporządzenie z 12 maja 1972, Journal Officiel, 17 mai 1972, s. 4992.

1. EWOLUCJA UREGULOWAŃ DNIA ZAREZERWOWANEGO NA NAUCZANIE RELIGII

Od kilkunastu lat pojawia się żądanie ze strony licznych nauczycieli i rodziców przeniesienia zajęć szkolnych z soboty na środę, które przywołuje na wokandę sprawę stuletniej już zasady dnia zarezerwowanego na naukę religii, ustalonego ustawą z 1882 r. na czwartek, a przeniesionego rozporządzeniem ministra edukacji narodowej z 1972 r. na środę. W rzeczywistości chodzi o przełożenie tego dnia środowego, aby szkoła mogła korzystać z tygodnia szkolnego w sposób ciągły od poniedziałku do piątku, w kalkulując także rytm zawodowy i socjalny aktualnej większości dorosłych Francuzów²¹. Biorąc to pod uwagę i nie znosząc dyspozycji art. 2 ustawy z 28 marca 1882 r., dzień zarezerwowany na nauczanie religii przeniesiono z konieczności na sobotę, zwalniając tym samym poranek środowy na zajęcia szkolne. Taka zmiana, której litera ustawy z 1882 r. nie wydaje się zakazywać, wywołała zdaniem władz Kościoła katolickiego skutek katastrofalny dla uczęszczających na lekcje religii, które znalazły się w konkurencji z licznymi działalnościami społeczno-edukacyjnymi proponowanymi w sobotę dzieciom i ich rodzicom czy też z wyjazdami na weekend, szczególnie dzieci z wielkich aglomeracji miejskich.

1.1. *Przeniesienie dnia zarezerwowanego*

Przyjęcie zasady, że dniem zarezerwowanym na naukę religii jest w szkole podstawowej publicznej środa, prowadzi do nadużyć manifestowanych w mowach władz publicznych, chcących w ten sposób usatysfakcjonować opinię publiczną, coraz częściej zgodną co do tego, aby przenieść zajęcia z soboty bez oglądania się na reguły solidnie ustanowione sto lat temu²². Jeśli mini-

²¹ Według sondażu z kwietnia 1989 r. zdecydowana większość Francuzów (65%) sądzi, że powinien być pozostawiony „wolny czas” dla nauczania religii podczas tygodnia szkolnego. Y. de G e n t i l - B a i c h i s, *Les Français et la laïcité. Un sondage CSA-La Croix. Annexe*, [w:] *Nouveaux enjeux de la laïcité. Actes des colloques*, Paris 1990, s. 261-269; Podobne stanowisko przyjęła Francuska Liga Edukacji (Ligue française de l'enseignement) podczas Kongresu w Tuluzie w lipcu 1989 r. We wnioskach końcowych z tego Kongresu stwierdzono, że „pewien czas w tygodniu poza czasem lekcyjnym musi zostać zarezerwowany po to, aby rodziny i indywidualne osoby mogły dokonać wyborów odnoszących się do spraw religijnych”. Laïcité 2000. *Solidarité et démocratie, Ligue française de l'enseignement*, Paris 1989, s. 5.

²² Pewna grupa rodziców wyraża życzenie, aby ich dzieci szły do szkoły w środę (podczas gdy oni są nieobecni w domu), nie w sobotę (podczas ich obecności w domu).

ster edukacji narodowej przypomniał jeszcze w 1979 r., że stosownie do ustawy z 28 marca 1882 r. i rozporządzenia z 12 maja 1972 r. cały dzień środy musi obowiązkowo być wolny od wszelkiej działalności szkolnej²³, to pierwszy wyłom w tej sprawie został wprowadzony do francuskiego prawa pozytywnego dekretem z 13 maja 1985 r.²⁴, zmieniającym art. 15 dekretu z 28 grudnia 1976 r.²⁵ w związku z decentralizacją administracji. W rzeczywistości tekst ten upoważnia inspektorów akademickich na płaszczyźnie departamentu do „uregulowania dla każdej szkoły organizacji czasu szkolnego, aby skrócić czas trwania zajęć [...], na prośbę większości członków rady szkoły i w zgodzie z nią lub zainteresowanymi wspólnotami”.

Jaki był dokładny ciężar gatunkowy tych nowych dyspozycji? W wypowiedzi ministerialnej z 8 sierpnia 1985 r.²⁶ minister edukacji narodowej Jean-Pierre Chevènement zaproponował swoją własną interpretację nowego dekretu, przyjmując domyślnie, że po szerokiej konsultacji z wszystkimi zainteresowanymi partnerami tekst ten wprowadzi na płaszczyźnie lokalnej zmianę w planie zajęć szkolnych na korzyść tygodnia ciągłego. Pomimo zmian większości parlamentarnej i rządu po wyborach 16 marca 1986 r. nota urzędowa z 27 czerwca 1986 r.²⁷ nowego ministra edukacji narodowej René Monory adresowana do rektorów, którym podlegają inspektorzy akademicki, akcentuje pozostawienie sprawy nietykalności środy. Jednakże minister odwołuje się do dyspozycji dekretu z 13 maja 1985 r. Nota głosi: „w większości przypadków ta zmiana przyniesie przeniesienie na środę zajęć szkolnych z soboty. Ta dyspozycja czyni was za to odpowiedzialnymi i do was należy osąd co do stosowności składanych próśb, które do was będą adresowane. Przed każdą decyzją adresaci noty powinni brać pod uwagę pewną liczbę ostrożności dotyczących tygodnia ciągłego. Opinia władz religijnych jest jednym z licznych kryteriów oceny, takim jednak, że odmowa zgody z ich strony nie może być rozumiana jako stanowiąca przeszkodę uniemożliwiającą wprowadzenie w życie tego przeniesienia.

²³ Circulaire n° 79-166 du 23 mai 1979, Bulletin Officiel Education Nationale, n° 23 du 7 juin 1979.

²⁴ Decret n° 85-502 du 13 mai 1985, Journal Officiel du 14 mai 1985, s. 5419.

²⁵ Decret n° 76-1301 du 28 décembre 1976, Journal Officiel du 4 janvier 1977, s. 93 et rectificatif du 1er juin 1978, s. 2236.

²⁶ Réponse ministérielle n° 25387 du 8 août 1985, Journal Officiel, s. 25387.

²⁷ Note de service n° 86-203 du 27 juin 1986, Bulletin Officiel Education Nationale n° 27 du 10 juillet 1986, s. 1985.

2. REKURSY ADMINISTRACYJNE BISKUPÓW

Eksperymenty poczynione w kilku departamentach naraziły zdaniem biskupów i nauczycieli religii na niebezpieczeństwo delikatną równowagę nauczania religii zasadniczo prowadzonej w środę. Dlatego biskup Rol z Angoulême i przede wszystkim arcybiskup Plateau z Bourges, przewodniczący Komisji do spraw Nauczania Religii Konferencji Biskupów Francji, wnieśli za jednogłośnie poparciem biskupów francuskich rekursy z powodu nadużycia władzy przed trybunały administracyjne w Poitiers i Orléans, przeciwstawiając się decyzjom przenoszącym lekcje z soboty na środę, podjętym przez inspektorów akademickich odnoszących się do ich diecezji. Biskupi życzyli sobie wyraźnego uznania przez sędziów sądów administracyjnych, że było to przeciwne duchowi ustawy z 1882 r., a nade wszystko podstawowemu obowiązki, który został nałożony na państwo przez ustawę z 1959 r. gwarantowania rzeczywistego korzystania z wolności nauki religii. Pozostawienie na lekcje religii jedynie soboty, która stała się, jak powszechnie wiadomo, bezużyteczna dla jakiegokolwiek grupy, ponieważ jest usytuowana poza normalnym tygodniem pracy, jest odrzucana przez nauczycieli z powodu nieobecności dzieci w szkole oraz przez rodziców. Władze Kościoła katolickiego domagały się w ten sposób, w imię zobowiązań podjętych przez ustawodawcę republikańskiego, ochrony miejsca i specyficznego czasu na naukę religii, odpowiedniego jeśli chodzi o kryterium szkolne, odróżnionego od czasu szkolnego, ale równocześnie odróżnionego od czasu wolnego przeznaczanego na działalność kulturalną i stowarzyszeniową, dotyczących dziedzin czysto prywatnych wolności indywidualnych.

2.1. *Decyzje sądów administracyjnych*

Zajmując się rekursem biskupa Angoulême, trybunał administracyjny z Poitiers wyrokiem z 25 maja 1988 r. anulował decyzję inspektora akademickiego departamentu Vienne, ale jedynie z powodu formy, nie potępiając w żaden sposób źródła samej zasady przeniesienia. Odpowiadając na rekurs arcybiskupa z Bourges, trybunał administracyjny z Orléans w wyroku z 9 czerwca 1988 r. przyjął dużo bardziej pozytywne dla Kościoła katolickiego stanowisko, decydując, że art. 15 dekretu z 28 grudnia 1976 r., zmieniony przez dekret z 13 maja 1985 r., nie pozwala ani wyraźnie, ani domyślnie odwołać „regułę ogólną i mającą wartość konstytucyjną, która orzeczeniem z 12 maja 1972 r. ustaliła sposoby jej wykonywania” oraz że władza zmieniająca orga-

nizację czasu szkolnego powierzona inspektorowi akademickiemu dla nauczania podstawowego nie może być wykonywana inaczej jak tylko w ramach ograniczeń nałożonych przez respektowanie reguły przerwania zajęć w środę, ogłoszonej przez rozporządzenie ministerialne z 12 maja 1972 r. Trybunał administracyjny z Orléans nie zawahał się zakwalifikować jako „regułę ogólną i wartość konstytucyjną” zasadę przerwy szkolnej w ciągu tygodnia, poza niedzielą, nałożoną przez art. 2 ustawy z 28 marca 1882 r., a wprowadzoną w praktykę rozporządzeniem z 12 maja 1972 r.

2.2. Decyzja Conseil d'Etat

Rozpatrując odwołanie ministra edukacji narodowej przeciwko orzeczeniu trybunału administracyjnego z Orléans. Conseil d'Etat orzeczeniem z dnia 27 stycznia 1990 r. dokonał analizy prawnej, unikając starannie wypowiedzenia się, czy dzień zarezerwowany należy – bądź nie należy – do wartości konstytucyjnych systemu francuskiego. Gdyby najwyższe sądownictwo administracyjne rzeczywiście potwierdziło decyzję pierwszych sędziów, zasada ta stałaby się jedyną podstawą interpretacji tekstów obowiązujących i hierarchii norm prawnych. Jeśli zaś chodzi o podanie dokładnej zawartości delegacji udzielającej określonych kompetencji inspektorowi akademickiemu w art. 15 dekretu z 28 grudnia 1976 r. i w jego tekście ostatecznym w dekrete z 13 maja 1985 r., Conseil d'Etat rozstrzygnął, że w rzeczywistości ten tekst pozwala tylko przedsięwziąć proste zmiany godzin w warunkach rozporządzenia ministra edukacji narodowej z 23 kwietnia 1985 r.²⁸ i „nie ma za przedmiot przekazanie kompetencji [inspektorowi akademickiemu] dla usunięcia reguły ustalonej po to, aby przerwać tygodniowe zajęcia szkolne, wprowadzonej przez rozporządzenie ministra edukacji narodowej z 12 maja 1972 r. Konsekwentnie dla Conseil d'Etat dekret z 13 maja 1985 r., zmieniając dekret z 28 grudnia 1976 r., nie usunął w żaden sposób reguły ustalonej przez rozporządzenie z 12 maja 1972 r. To potwierdzenie zwięzłe i rozstrzygające, które godzi skutki dekretu z 28 grudnia 1976 r. z późniejszą zmianą i rozporządzenia z 12 maja 1972 r., rozdzielając wzajemne ramy ich stosowania, kładąc tym samym koniec debacie. Jednak pozostaje niewyjaśniony problem zasady delegacji kompetencji przez władze centralne na władze zdecentralizo-

²⁸ Arrêté du 23 avril 1985, Bulletin Officiel Education Nationale et supplément au Bulletin Officiel, n° 21 du 23 mai 1985.

wane w materii dotyczącej wykonywania wolności publicznych²⁹ i przede wszystkim możliwości korzystania z dnia sobotniego w stanie aktualnym społeczeństwa francuskiego, jeśli chodzi o gwarancje podstawowe wynikające z ustaw 1882 i 1959 r. – w domyśle przeniesienia dnia zarezerwowanego³⁰. Cokolwiek by powiedzieć, zasada dnia wolnego w środę jest w ten sposób chroniona. Natomiast strony sporu zostały odesłane do punktu wyjścia.

3. POSZUKIWANIE KOMPROMISU

3.1. *Dekret z 22 kwietnia 1991 r.*

W dekreście z 22 kwietnia 1991 r. postanowiono, że na prośbę rady szkoły inspektor akademicki może zmienić organizację zajęć szkolnych, ale tylko pod warunkiem, że „nie naruszy to wolności korzystania z nauczania religii przepisanej przez przepisy ustawy z 31 grudnia 1959 r.”³¹ W rzeczywistości klauzula ta nie przynosi rozwiązania tego problemu, lecz stanowi tylko podjęcie ustawy Debré. Również nie zobowiązuje ona inspektorów akademickich do konsultacji z odpowiednimi władzami religijnymi. Co więcej, to, co zawarto w dekreście, stanowi rzeczywisty problem, ponieważ pozostawiono w gestii władz lokalnych³² – inspektorów akademickich – decyzję co do istot-

²⁹ Uwaga komisarza rządowego M. Dael w zakończeniu (niepublikowane) przed Conseil d'Etat: „une interprétation extensive [du décret du 13 mai 1985] conduirait a des doutes très sérieux sur la légalité d'une délégation de pouvoir fort peu encadrée dans un domaine qui touche aux libertés publiques, puisque est en jeu le pacte conclu au début du siècle entre les Églises – exclues de l'école primaire – et la République, et l'exercice effectif de la liberté religieuse [...]. C'est d'une certaine manière l'abandon d'une règle uniforme qui peut poser des problèmes pratiques pour l'exercice de la liberté religieuse [...]. On ne traite pas de la même manière une délégation dans une matière technique et une délégation dans une matière qui touche aux libertés publiques”. Cyt. za: M o n n o t, dz. cyt., s. 54.

³⁰ M. Dael, komisarz rządowy, w zakończeniu (niepublikowane) stwierdza: „la loi de 1882 n'a pas été méconnue, si [vous estimez que] l'inspecteur d'académie peut également écarter l'arrêt de 1972 [en application du décret du 13 mai 1985]: le samedi est bien un jour outre du dimanche, et en fixant au samedi le jour de vacation, il n'est pas porté en l'espèce à l'exercice effectif de la liberté religieuse une atteinte de nature à rendre illégale la décision attaquée: aucun moyen particulier relatif aux circonstances locales n'avait été invoqué dans un recours pour excès de pouvoir qui posait en fait la question de principe”. Cyt. za: tamże.

³¹ Journal officiel, Lois et décrets, 24 avril 1991, s. 5408-5409. Ten dekret odwołuje się do ustawy Debré z 1959 r. a nie do ustawy Ferry'ego z 1882 r., która jest bardziej dokładna, ponieważ przewiduje jeden dzień w tygodniu na nauczanie religii. Ale nauczanie to jest podkreślone na początku dekretu.

³² B a r b i e r, dz. cyt., s. 146.

nych warunków korzystania z wolności nauczania religii. Przy okazji omawianego zagadnienia należy przypomnieć orzeczenie Conseil Constitutionnel z 18 stycznia 1985 r., dotyczące respektowania wolności nauczania ze strony wspólnot terytorialnych: zasada wolności administracji jako takiej „nie będzie prowadziła do tego, że warunki istotne wprowadzone w życie przez ustawy konstytuujące korzystanie z wolności publicznej zależą od decyzji wspólnot terytorialnych i tym samym nie muszą być jednakowe na tym terytorium”³³. Można przenieść tę argumentację na sprawę nauczania religii, które jest wolnością publiczną uznaną przez ustawę Debré z 1959 r. Czas zarezerwowany na to nauczanie stanowi istotny warunek korzystania z tej wolności.

3.2. Akceptacja dekretu z 22 kwietnia 1991 r. przez biskupów

Mimo poważnych zastrzeżeń biskupi katoliccy zaakceptowali na czas próbny podporządkowanie się funkcjonowaniu ustaleń lokalnych dotyczących pierwszych reguł wprowadzenia w życie dekretu z 22 kwietnia 1991 r., jednak bez wyrzekania się zachowania czujności, jeśli chodzi o sposób jego stosowania. Dlatego w komunikacie z 14 maja 1991 r.³⁴ Rada stała episkopatu, po przypomnieniu znaczenia zasady dnia zarezerwowanego przez ustawę z 1882 r., wyjaśniła w następujący sposób swoje stanowisko: „dekret [z 22 kwietnia 1991 r.], przewiduje, na okres trzech lat, możliwość wprowadzenia odstępstw od reguły środy jako dnia zarezerwowanego. Jednak biskupi będą czuwać nad tym, aby te odstępstwa nie prowadziły do ograniczeń wolności gwarantowanej przez ustawę. W okresie tych trzech lat będą przyglądać się konsekwencjom wynikającym z przyjętych rozwiązań i wyciągną z tego odpowiednie wnioski”. Chodzi tu więc o przestrzeżenie władz publicznych, należy jednak dodać, że biskupi, którzy mogli wybrać bezpośredni atak na rozwiązania proponowane przez dekret dotyczące pogwałcenia „wolności publicznych mających wartość konstytucyjną”, a które wynikają z ustaw z 1882 i 1959 r., woleli kontynuować dialog z władzami państwowymi, aby szukać wspólnie, w ramach sprawdzania zasady w okresie trzech lat, odpowiednich warunków możliwych do zaakceptowania przez każdego z partne-

³³ Revue française de droit administratif, septembre–octobre, 1985, nr 1(5), s. 634. Z tego powodu Trybunał Konstytucyjny uznał tę dyspozycję prawną za przeciwną konstytucji. Można z niej wywnioskować, że „warunki istotne stosowania ustawy konstytuujące korzystanie z wolności publicznej” muszą „być podobne na całym terytorium”.

³⁴ La Documentation Catholique, 1991, n° 88, s. 661.

rów oraz harmonijnej ewolucji stosunków między nauczaniem religii i szkołą podstawową publiczną³⁵.

4. CZTERODNIOWY TYDZIEŃ SZKOLNY

W następstwie doświadczenia prowadzonego od 1991 r. dla miasta Lyon, gdzie zachowano większość odstępstw uznanych od rozpoczęcia 1992 r., które miały za przedmiot przyjęcie tygodnia szkolnego składającego się z czterech dni (poniedziałek, wtorek, czwartek, piątek), ta formuła została przyjęta od początku roku szkolnego 1995/96 w około 20% szkół francuskich w ponad pięćdziesięciu departamentach. Rozwiązanie to jest najbardziej adekwatne do zasad podstawowych prawa francuskiego, ponieważ pozwala przerwać całkowicie tydzień w środę, przeznaczając ją na naukę religii, całkowicie uwalniając dzień sobotni dla działań rodzinnych i pozaszkolnych, jak tego życzyli sobie liczni rodzice³⁶. Kościół katolicki pozytywnie ustosunkował się do czterodniowego tygodnia szkolnego, zaznaczając jednak, że aby zaradzić pewnym trudnościom, które mogą tu powstać, będzie jednocześnie możliwa – i być może pożądana, szczególnie w ramach zbliżenia do uregulowań europejskich – zmiana innych dyspozycji jeszcze obowiązujących, jak np. maksymalny czas trwania dnia szkolnego, liczba godzin nauki tygodniowo, czy liczba wszystkich dni szkolnych w ciągu roku szkolnego. Gdyby takie rozwiązanie zostało wprowadzone w życie na płaszczyźnie narodowej, debata na temat dnia zarezerwowanego znalazłaby w końcu ostatecznie uregulowanie.

ZAKOŃCZENIE

Dzieło Jules'a Ferry'ego stanowi podstawę współczesnego francuskiego prawa pozytywnego dotyczącego szkolnictwa publicznego. Jednakże w trakcie ostatnich kilkudziesięciu lat zasady twórcy świeckości republikańskiej w szko-

³⁵ Mimo ogólnych orientacji dla Europy sytuowanej przez Jana Pawła II w perspektywie „nowej ewangelizacji” (Przemówienie z 15 kwietnia 1991 r. do uczestników sympozjum zorganizowanego przez Radę Konferencji Biskupów Europy, *La Documentation Catholique*, 1991, n° 2031, s. 618-620) biskupi francuscy w większości nie wnioskuje przywrócenia nauki religii w pomieszczeniach szkoły publicznej z powodu tradycji historycznych Francji i aby nie odnawiać sporów z przeszłości.

³⁶ A. P o n c e, *Les Évêques favorables à la semaine de quatre jours*, *La Croix* du 4 octobre 1991.

le podstawowej publicznej stanowią przedmiot dyskusji w związku z dużymi zmianami socjologicznymi i kulturowymi. Po okresie otwartego konfliktu, skutkującego zwróceniem się władz Kościoła katolickiego do sądów administracyjnych, aby bronić czasu zarezerwowanego na nauczanie religii w organizacji tygodnia szkolnego, nowy kompromis rysuje się dzisiaj dzięki podjęciu wspólnego wysiłku przez Kościół katolicki i państwo, aby przystosować się do zmian w społeczeństwie francuskim, jak również nowego rozumienia idei świeckości. Wewnętrzne prawo francuskie usiłuje dzisiaj przystosować się do zmian, jakie zachodzą w społeczeństwie francuskim. Ostatecznie problem ten nie jest już dzisiaj nowym przeciwstawieniem się Kościoła katolickiego państwu w sprawie szkolnej, lecz raczej przystosowaniem każdej z tych dwóch „władz” do zmiany mentalności w respektowaniu zasad założycieli republiki, bez zaniedbywania konieczności brania pod uwagę wymiaru religijnego osoby ludzkiej i podstawowego prawa dziecka do wolności religijnej.

THE LAY CHARACTER OF SCHOOLS VERSUS RELIGIOUS INSTRUCTION IN FRANCE

S u m m a r y

The paper discusses the issue of religious instruction in French schools. The lay character of public primary schools was introduced by virtue of the law of 28th March 1882, the law that is the foundation of French law with regard to public education. There has been an ongoing discussion during the recent decades about the principle of the lay character of schools and the day reserved for religious instruction, due to sociological and cultural changes. After a period of conflict, during which the authorities of the Catholic Church turned to administrative courts in order to protect the day reserved for religious instruction, there have been attempts to reach a compromise. The attempts tend to help the Church and the state to adjust themselves to the changes undergoing within French society, and to understand anew the principle of lay character.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: świeckość szkoły, szkolnictwo publiczne, nauczanie religii, dzień zarezerwowany.

Key words: lay character of schools, public education, religious instruction, reserved day.